

Jan Chochorowski*

Polish Archaeological Investigations on Linear Construction Projects – Contemporaneity and Tradition

ABSTRACT

Chochorowski J. 2016. Polish archaeological investigations on linear construction projects – contemporaneity and tradition. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 11, 289–310

Research excavations accompanying large construction projects have become the most important collective experience for Polish archaeologists over the last twenty years. The lack of substantive control from the state over the selection of the contractors conducting these excavations has resulted in the erosion of the rules of methodologically proper conduct, and even (sometimes) in the excavations losing their status as research activity. Despite having great traditions in the realisation of large-scale programs of archaeological research, the Polish archaeological community proved vulnerable to phenomena such as the loss of corporate solidarity, professional ethos, and sense of mission.

Key words: history of archaeology, development-led excavations, Anthropological Commission of the Academy of Arts and Sciences, Izydor Kopernicki

Received: 31.05.2016; **Revised:** 22.07.2016; **Accepted:** 30.08.2016

“Highway” excavations

Undoubtedly the vast archaeological excavations accompanying what is known as linear construction projects, mainly motorways, or, broadly speaking, large-scale research projects preceding the related to the reconstruction of Polish infrastructure after political changes of 1989, have become the most important collective experience for Polish archaeologists over the last twenty years.

The pace of change, the nature and scale of objectives disclosed in documents such as the *Act on Toll Motorways of October 27 1994*, or *Regulation of the Council of Ministers of 15 May 2004 on the Network of Motorways and Expressways*¹ made active archaeologists and decision-

¹ In Art. 22, section 1, item 4, the Act said that “*the decision to locate a motorway should particularly consider*”, among others, “*restraints resulting from protection of environment and cultural heritage*”. The scale of the project was determined by Regulation of the Council of Ministers of May 15, 2004, estimating in §1, section 1 that the network of motorways and expressways will

* Institute of Archeology, Jagiellonian University, Gołębia 11 St., 31–007 Kraków, Poland; j.chochorowski@uj.edu.pl

making organs of archaeological institutions realize that this is an unusual – rarely appearing on this scale – chance of obtaining not only a huge assembly of archaeological discoveries (sources), but also of making great progress in the development of research on the most ancient past of Poland. Also the prospect of obtaining unique organizational and methodical experience was of considerable significance. This awareness was undoubtedly shared by the whole community of Polish archaeologists regardless of where great investments were being realized, but – as it turned out – the same opportunity has been used in different ways.

In the early years of the programme of road and motorway construction², the formal, substantive, and methodological supervision of the excavations preceding these investments was carried out (independently from the heritage protection service) by Ośrodek Ratowniczych Badań Archeologicznych (Centre for Archaeological Rescue Excavations), established in 1995 as a central institution with a strong scientific position (Gediga 2007, 7–8). After organizational changes in 2002, its role was in a way (though with an emphasis on formal and organizational activities), taken over by Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego (Centre for the Protection of Archaeological Heritage). Regardless of the controversy over the assessment of these institutions, especially in decision-making procedures concerning the execution of excavations (see *e.g.*: Gediga 2011, 163–164; Kobyliński, Wysocki 2011, 44–46; Czopek, Pelisiak 2014, 424), there is no doubt that the very existence of a central institution coordinating organizational activities and aiming to supervisor the quality of the excavations on large investments must undoubtedly be perceived as positive. As a result of discussion and consultation between central conservation authorities, investors (especially ABiEA – Agency for Construction and Exploitation of Motorways and GDDKiA – General Director for National Roads and Motorways) and representatives of archaeologists, a kind of doctrine was developed, which was based on the assumption that the leading role

be about 7,300 km long, including about 2,000 km of motorways. Up to now, out of 2077.15 km of motorways, 1577.65 km (79%) were built, and out of 5709.9 km of expressways, 1,507.3 km (30%) were constructed (Wikipedia, Express roads in Poland; date of access: May 13, 2016).

² ABiEA – Agency for Construction and Exploitation of Motorways, a central state body set up to construct and manage motorways was first created on June 8, 1995. Since March 31, 2002 it is known as General Director for National Roads and Motorways (GDDKiA).

Fig. 1. Excavations carried out by the Cracow Team for Archaeological Supervision of the Motorway Construction on the Wieliczka–Bochnia section of the A4 motorway; view from Zakrzów towards Brzezie. *Photo A. Golański*

Ryc. 1. Wykopaliiska Krakowskiego Zespołu do Badań Autostrad (Cracow's Group for Motorway Research) na trasie autostrady A-4 na odcinku Wieliczka–Bochnia; widok od Zakrzowa w kierunku Brzezia. *Fot. A. Golański*

in the responsible task of documenting the non-renewable relics of the past, the only memory deposit of the past events, should be played by archaeological institutions of a sufficiently large research and executive potential. In principle, they were to work harmoniously with conservation institutions and other entities, including private companies – commercial providers of “archaeological services”³. It was also assumed that they must have research experience in the region where sites under the threat of destruction are located. It was an expression of a common belief that only in this way a high level of scientific research can be sustained, in accordance with the intentions contained in *e.g. European Convention for the Protection of the Archaeological Heritage (Revised)*, commonly known as “Malta Convention”, ratified by Poland in 1996. In Art. 3, section Ib, it states that:

(...) each Party (of the Convention) undertakes (...) to ensure that archaeological excavation and exploration is undertaken in a scientific manner.

The change in the major investors’ (especially GDDKiA) policy towards the literal application of *Public Procurement Law of 29 January 2004*, promoting price as the main or even only criterion at the expense of the quality of the offer and the research potential of the contractors, triggered a dramatic process of destruction of the original doctrine⁴. This

³ The experience gained by the Cracow Team for Archaeological Supervision of the Motorway Construction (KZdBA), a subsidiary of the Institute of Archaeology and Ethnology of Polish Academy of Sciences, Archaeological Museum in Cracow and Jagiellonian University, established to carry out excavations on the A4 motorway construction in Lesser Poland (Chochorowski *et al.* 2007), which resulted in examining more than 230 hectares of archaeological sites (Chochorowski *et al.* 2015, 9), indicates that cooperating with many excellent field researchers acting on behalf of private companies was vital for successful conduct of the research. They contributed in terms of executive potential as well as variety of their own research experience. At the same time they were provided with substantive support of scientific institutions in terms of methodology of archaeological research and analysis and publication of results in “*Via Archaeologica*” publishing series. The final success of the project was also determined by requirement and consistent enforcement of criteria for methodological research (both in terms of exploration and documentation of excavations), as well as storing and archiving finds in Research and Archive Centre in Branice near Cracow and their musealisation in the System of Digital Cataloguing of Collections of the Museum of Archaeology in Cracow (SKEZ MAK).

⁴ This behaviour also ignored the particularities of the process of archaeological research process (limited predictability of the historic structure hidden underground, time of exploration, or specialist analyses, etc.).

Fig. 2. Excavations carried out by the Cracow Team for Archaeological Supervision of the Motorway Construction; group of long houses from the 5th millennium BC in the Targowisko 12 site. *Photo A. Golański*

Ryc. 2. Wykopalka Krakowskiego Zespołu do Badań Autostrad; zespół długich domów z V. tys. przed Chr. na stan. Targowisko 12. *Fot. A. Golański*

was compounded by the absence of a central institution representing the interests of archaeologists and ensuring the application of proper research procedures aimed at the fullest documentation of archaeological heritage threatened with destruction. Despite its incorporation into Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków – National Centre for Research and Documentation of Heritage (later transformed into Narodowy Instytut Dziedzictwa – National Heritage Board), the dissolution in 2007 of Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego (Centre for Protection of Archaeological Heritage)⁵ meant the elimination of

⁵ Initially, the structure of the National Heritage Board included Archaeological Department which was carrying out the tasks of “*creating and popularizing standards of protection and preservation of monuments*” (Grabowski 2012, 78). Due to the recognition of National Heritage Board as a national cultural institution supporting

an institution capable of influencing the decision-making process and imposing requirements concerning research standards prior to the research itself. The nature of the law and pragmatic approach of conservation services (regardless of their organizational flaws), lead to the situation when important aspects determining the validity of the applied research procedures can be assessed only during, and most often at the end of research⁶. The initially promoted idea of “archaeological motorway research” has collapsed under the pressure of the “free market” and dumping prices (which became a common practice not only among commercial archaeologists). Being favourable for the investors, this situation encouraged the latter to even more eagerly limit the obligatory investigations to purely technical earthworks (Gediga 2011, 167). The drama of this situation is best illustrated by the determination of some members of archaeologists’ community led by prof. Sylwester Czopek, who in 2015 turned to the Minister of Science and Higher Education for a formal confirmation that archaeology is a scientific

state policy on the protection and management of cultural heritage (§2 of the Ordinance No. 32 of Ministry of Culture and National Heritage of December 23, 2010), while being not involved in the decision-making process, it could not fulfill its role, to which – to a large extent effectively – aspired Centre for Archaeological Rescue Excavations and Centre for Protection of Archaeological Heritage. Eventually, it was dissolved and replaced in the Monument Registry Department with the “Archaeological Heritage Team”.

⁶ In the light of the existing law, the conservation services (Provincial Office for Monument Preservation), from substantive merit-making conditions at the stage of authorizing excavation surveys, can verify only (which they do not do) qualifications (*i.e.* “*qualifications and professional practice*”) to carry out such investigations and credibility of documents “*confirming the readiness of a museum or other organizational unit to receive archaeological monuments discovered during archaeological excavations and surveillance*”. The latter condition must fulfill the requirements of art. 35, section 4 of the *Law on the Protection and Care of Monuments* of July 23, 2003; stating that: *The transfer of archaeological monuments to a museum or other institution may take place if the institution provides: 1. their permanent storage; 2. their cataloguing and necessary conservation; 3. making these monuments available for scientific purposes.* However, there are no procedures for verifying the research potential, both scientific and executive, to perform such research. Also the definition of “*archaeological research*” in Art. 3, section 11. of the *Act* is flawed, since it states that it includes “*activities aimed at discovering, recognizing, documenting and securing an archaeological monument*”. Lack of reference to the need of its “analysis” (not to mention making it available to public), results in entities conducting research solely for commercial reasons (sometimes not even respecting professional ethics), not interested in allocating resources to this stage of the research process. This results in a convenient situation for investors promoting the excavation of monuments and their removal from construction site in an “earthworks” mode.

Fig. 3. Research and Archive Centre of the Cracow Team for Archaeological Supervision of the Motorway Construction in Branice near Kraków. *Photo B. Drobniwicz*
Ryc. 3. Ośrodek Studyjno-Archiwalny Krakowskiego Zespołu do Badań Autostrad w Branicach pod Krakowem. *Fot. B. Drobniwicz*

discipline, as it is can be read in *Regulation of Minister of Science and Higher Education of August 8, 2011, on the Areas of Knowledge, Fields of Science and Art and Scientific and Artistic Disciplines*. Unfortunately, a majority of that community (including eminent scholars) not only approves of such “commercial archaeology”, but is also a part of it, being responsible for phenomena such as: hasty, “technical” nature of the excavations carried out largely with the use of mechanical equipment, low quality or complete lack of excavation reports, disappearance of archaeological findings obtained during excavations in the so-called “black hole”, *i.e.* their unlawful depositing in places unknown to the scientific community (even in private houses). What the pressure of commercialisation and free-market competition for commissions revealed was not only the erosion of the methodologically proper rules of conduct, but also the disappearance of a professional ethos and sense of mission, including the sense of responsibility for the further fate of the state-owned archaeological heritage.

Archaeological excavations on “linear” construction projects have thus recently become the most important, but also somewhat traumatic experience for Polish archaeology. Undoubtedly, the time has come

to assess these actions, which has already been done numerous times, for instance in the literature (*e.g.*: Chochorowski *et al.* 2015, 7–10; Czopek, Pelisiak 2014 423–434; Gediga 2007, 7–16; 2011, 163–169; Kobyliński, Wysocki 2011, 39–54). It is noteworthy that the observed phenomena also show a weakened sense of community and shared corporate interests among archaeologists. It feels like a break-off with the tradition of making a collective effort in the realization of large research tasks engaging the whole community. It can be undoubtedly exemplified by the consistent implementation of the Archeologiczne Zdjęcie Polski Polish Archaeological Record program, activating and mobilizing, to a various extent, a vast majority of archaeologists. Regardless of the current state of implementation of this program, requiring continuation and methodological improvement on successive stages it presents Polish archaeology in Europe in good light. One shall also mention here the “Millennium research”, which (again, regardless of their flaws and controversies concerning the assessment of intentions – *e.g.* Noszczak 2002), at that time, for much of the generation of archaeologists – and not only – were a unique opportunity to concentrate on common research objectives⁷. Another example of undertaking a large-scale research task, of regional character but a strong symbolic and social message, were rescue excavations for the construction of Nowa Huta in the first half of the 1950s. Carried out under time pressure, sometimes in dramatically difficult conditions, they constituted an important part of “heroic” achievement of the post-war generation of archaeologists, well reflected in in the collection of the Archaeological Museum in Cracow, of an excellent cognitive potential, utilized also these days. Undoubtedly, a memorable and admirable example of a sense of community and mission is the appointment of

⁷ Regardless of the great importance of this idea, its implementation aroused different emotions and controversies at various levels of archaeologists’ activity. As an example of such an opinion may serve a passus from a letter of Associate Professor Gabriel Leńczyk, written to Professor Tadeusz Sulimirski on November 25, 1957: *After the war* (In 1949 – J. Ch.) *Research Group on the Beginnings of Polish State was established, there was a plan, we started to work more wisely, to my satisfaction I carried out initial research on Wawel castle, then wider research in Tyniec monastery and in Grodzisk and it was all in Cracow province, because the vast majority of money went to Poznan for work in the new western territories. After the creation of the Polish Academy of Sciences and the birth of the Institute of History of Material Culture, which took over the work of the research group, the plan disappeared. Today, I do not know what is the aim that the Institute has set, what problems it wants to solve*”.

Fig. 4. Interior of a storage building in the Research and Archive Centre in Branice.

Photo M. Mazur

Ryc. 4. Wnętrze pawilonu magazynowego w Ośrodku Studyjno-Archiwalnym w Branicach. Fot. M. Mazur

National Circle of Conservators of Prehistoric Monuments on February 22, 1920, based on *Decree of the Regency Council of October 31, 1918*. In fact, shaping conservation services and overcoming past barriers and cultural differences took place when the borders of the re-born state were still not definite.

Izydor Kopernicki as a precursor of archaeological research programs on linear construction projects

It is worth to recall here another, little known in the history of Polish archeology, idea of the implementation of perhaps the first program of archaeological research, referring to wider social circles, not only of the scientific community. It was in fact a project which could be classified today as “archaeological research on linear construction projects”. This venture is associated with Cracow scientific circle and the beginnings of the Archaeological Commission of the Academy of Arts and Sciences set up by one of the “fathers” of Polish archeology – Jagiellonian University professor and founder of the first university

Fig. 5. Izydor Kopernicki (1825–1891); anthropologist and prehistorian – secretary of the Anthropological Commission of the Academy of Arts and Sciences

Ryc. 5. Izydor Kopernicki (1825–1891); antropolog i prehistoryk – sekretarz Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności

Chair of Archeology – Józef Łepkowski. On one of the first meetings of this Commission, on March 14 1874, Izydor Kopernicki, an anthropologist and prehistorian⁸, inspired by the outcomes of the Congress of Anthropology and Prehistoric Archaeology in Brussels in 1872, put forward an idea of a great research project on prehistory of Poland. It concerned issues which had not formerly been addressed by Cracow archaeologists and antiquity scholars, focused on historical aspects of interpretation of material “antiquity”. It aimed at providing answers to universal questions about man’s place in the world from the moment of its emergence as a species. Kopernicki posed questions which had hardly bothered antiquity scholars before, for instance what geographic areas were inhabited in different periods of prehistory, how man adapted to environmental conditions, what prehistoric people looked like, how they lived and what the racial and

social relations of the inhabitants Polish territory with other European populations were. In the published version of this program we read:

...our country was populated not only by animals in the quaternary. We do not have more precise knowledge about what parts of our land were more populated then. What did their inhabitants probably look like? Where did they live? How did they survive in the surrounding conditions? What were their customs and lifestyle? Finally, in what racial and social relation

⁸ Izydor Kopernicki (1825–1891) – physician and anthropologist; after his medicine studies at the University of Kiev, work as a military doctor *i.e.* during the Crimean War, participation in the January Uprising, studies in anthropology, anatomy and physiology at the Collège de France and Jardin des Plantes in Paris – when he was setting up an anatomy office at the University of Bucharest in 1871, he was invited to Cracow by Józef Majer, president of the Academy of Arts and Sciences. There he actively worked at the Jagiellonian University, where since 1856 Józef Majer has been conducting lectures on anthropology. Kopernicki worked closely with Majer on the establishment of commissions within the Academy of Arts and Learning especially at the borderline of anthropology and the activity of Cracow archaeologists and antiquity scholars. Kopernicki continued to develop his scientific workshop carrying out research in the field of archeology, ethnography and ethnology, as well as linguistics.

were they to the then inhabitants of the neighbouring lands of Europe and beyond? These are all open questions, of such a great magnitude for today's world-wide progressive development of the knowledge of man that they deserve special attention in our Academy of Arts and Sciences (Kopernicki 1874, LXXI).

It was on this occasion that Izydor Kopernicki became a precursor of the implementation of the “archaeological research and supervision” during large construction projects, today known as “linear”. From the protocol written by Piotr Umiński, Secretary of the Commission, we learn that

As for exploration in quaternary geological layer, Kopernicki highlighted this favourable opportunity of extensive excavations for the construction of new railroads and roads. For the proper use of such public works in general – and in particular for the construction of the Tarnow-Leluchow railway⁹ – the rapporteur suggests that the Archaeological and Physiografic Commissions jointly appoint experts who, upon the recommendation of the Academy and the support of its Board, would obtain permission to review the leveling plans for railroad construction. Then they would mark sites worthy of geological and paleoanthropological exploration, to ensure that the roadworks have a scientific utility, either being present at the site, or by committing the engineers conducting the works to send accidentally discovered findings to the Comission.

The further fate of prehistoric research program proposed by Kopernicki is associated with the activities of Anthropological Commission of Academy of Arts and Sciences, chaired by the President of the Academy Józef Majer. There is nothing to suggest that Kopernicki's initiative brought some serious scientific results¹⁰. However, Anthropological Commission has undoubtedly undertaken some administrative steps in this respect. According to the minutes of its sixth meeting on January 13, 1875:

Archaeology-anthropology section (...) prepares appropriate appeals to government authorities and railroads offices in order to obtain

⁹ Railroad section from Tarnow to Leluchow via Tuchow, Stroze and Nowy Sacz, 145.7 km long. Its construction was scheduled as early as 1854, but it started after the decision of Parliament on April 22, 1873, signed by the Emperor Franz Joseph on July 28 of the same year. The construction works started on July 28, 1873, the opening took place on August 18, 1876, on His Majesty's 46th birthday.

¹⁰ In the collection of the Archaeological Museum in Cracow (successor of Archaeological Museum of Academy of Arts and Sciences), there are generally no finds whose acquisition could have been directly caused by this action.

information concerning its investigation as well as the tools needed for this venture”¹¹.

Research carried out by the Anthropological Commission of Academy of Arts and Sciences initiated by Izydor Kopernicki and conducted in 1879 (Ossowski 1880, 35–56) mainly by Godfryd Ossowski, under the patronage of Jozef Majer, the President of the Academy, eventually encompassed mainly caves near Cracow and Crakow-Czestochowa Upland. However, Kopernicki’s idea to connect archaeological prospecting with large-scale construction works, as an opportunity to enrich the sources and knowledge of the ancient past, is worth remembering among the achievements of Polish tradition for the protection of the archaeological heritage. This awareness of beautiful traditions of Polish contribution to the development of archaeology lets us believe that the archaeological community in Poland cannot be subject to self-destruction. Otherwise it will be unable to participate in the European process of restoring memory of the most ancient past in order to develop individual and collective – European – cultural identity.

References

- Chochorowski J., Górski J. and Kruk J. 2015. Krakowski Zespół do Badań Autostrad wobec komercjalizacji archeologicznych badań wykopaliskowych. In J. Chochorowski (ed.), *Od epoki brązu do czasów nowożytnych. Wybrane odkrycia i znaleziska (= Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce)*. Kraków: Krakowski Zespół do badań Autostrad, 7–10.
- Chochorowski J., Kruk J. and Rydzewski J. 2007. *Via Archaeologica. Badania archeologiczne na trasie budowy autostrady A4 w woj. małopolskim*. Kraków: Krakowski Zespół do badań Autostrad.
- Czopek S. and Pelisiak A. 2014. Autostrady i co dalej ?. In S. Kadrow (eds.), *Raport 9*. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa 423–434.
- Gediga B. 2007. Doświadczenia metodologiczne, metodyczne i organizacyjne w badaniach ratowniczych na autostradzie A-4. In B. Gediga (ed.), *Archeologiczne Zeszyty Autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN. Zeszyt 6: Badania na autostradzie A4. Część 4*. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 7–16.
- Gediga B. 2011. Problemy ochrony zabytków archeologicznych w Polsce. In B. Szmygin (ed.) *System Ochrony Zabytków w Polsce*. Lublin–Warszawa: 163–169.

¹¹ Archiwum Nauki PAU i PAN, Protokoły z posiedzeń Komisji Antropologicznej AU, sygn.: PAU WIII-46, k. 1.

- Grabowski M. 2012. *Od Ośrodka Dokumentacji Zabytków do Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Rewolucyjna zmiana czy procesowa kontynuacja zadań z zakresu archeologii?*. *Ochrona Zabytków* 1–2, 73–80.
- Kobyliński Z. and Wysocki J. 2011. Cienie i blaski zarządzania dziedzictwem archeologicznym. In B. Szmygin (ed.), *System Ochrony Zabytków w Polsce*, Lublin–Warszawa, 39–54.
- Kopernicki I. 1874. Posiedzenie komisji archeologicznej z 14 marca. *Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności* 1, LXXI.
- Noszczak B. 2002. „Sacrum” czy „profanum”? *Spór o istotę obchodów milenium polskiego (1949–1966)*. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie.
- Ossowski G. 1880. Sprawozdanie z badań geologiczno-antropologicznych dokonanych w r. 1879 w jaskiniach okolic Krakowa. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej* 4, 35–56.

Jan Chochorowski

Polskie badania archeologiczne na inwestycjach liniowych – współczesność i tradycje

Badania „autostradowe”

Nie ulega wątpliwości, iż najważniejszym, zbiorowym doświadczeniem środowiska archeologicznego w Polsce w ostatnich dwudziestu latach były badania wykopaliskowe na tzw. inwestycjach liniowych, głównie drogowych, czy szerzej ujmując – wielkoskalowe akcje badawcze wyprzedzające inwestycje związane z przebudową infrastruktury kraju po zmianach politycznych 1989 roku. Tempo zmian, charakter i skala zamierzeń, ujawniona m.in. w takich dokumentach jak np.: *Ustawa o autostradach płatnych z 27 października 1994 r.*, czy *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 15 maja 2004 r. w sprawie sieci autostrad i dróg ekspresowych*¹ uświadomiły czynnym naukowo archeologom i gremiom decyzyjnym działającym w naszym kraju instytucji archeologicznych, iż jest to niezwykła – pojawiająca się rzadko w tak szerokim zakresie – szansa pozyskania nie tylko ogromnego zasobu znalezisk (źródeł) archeologicznych, ale też dokonania wielkiego postępu w rozwoju badań nad najdawniejszą przeszłością naszego kraju. Niebagatelne znaczenie miała też perspektywa pozyskania wyjątkowych doświadczeń organizacyjnych i metodycznych. Tę świadomość posiadało niewątpliwie całe środowisko polskich archeologów wszędzie tam, gdzie realizowane były wielkie inwestycje, ale – jak się okazało – sama szansa w różny sposób została wykorzystana.

W początkowym okresie realizacji programu budowy dróg i autostrad², nadzór nad poprawnością formalno-merytoryczną i metodyczną wyprzedzających inwestycje badań wykopaliskowych sprawował (niezależnie od służb konserwatorskich), Ośrodek Ratowniczych Badań Archeologicznych (ORBA),

¹ W art. 22, ust. 1, pkt. 4, *Ustawa* przesądzała, iż „decyzja o ustaleniu lokalizacji autostrady powinna zawierać w szczególności”, m.in.: „warunki wynikające z potrzeb ochrony środowiska i ochrony zabytków”. Skalę przedsięwzięcia wyznaczało m.in. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 15 maja 2004 r.*, określające w §1, ust. 1, długość sieci autostrad i dróg ekspresowych łącznie na około 7300 km, w tym około 2000 km autostrad. Do tej pory z planowanych 2027,15 km autostrad zbudowano 1577,65 km (79%), zaś z planowanych 5709,9 km dróg ekspresowych, gotowych jest na razie 30%, tj. 1507,3 km (Wikipedia, hasło: Autostrady i drogi ekspresowe w Polsce; dostęp – 13 maja 2016).

² Funkcję centralnego organu państwowego powołanego do budowy i zarządzania autostradami pełniła najpierw, utworzona 8 czerwca 1995 r. Agencja Budowy i Eksploatacji Autostrad (ABiEA), zaś od 31 marca 2002 r. – Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad (GDDKiA).

powołany w 1995 roku jako centralna instytucja o silnej pozycji naukowej (Gediga 2007, 7–8). Jego rolę w jakiejś mierze (choć z położeniem nacisku na działania formalno-organizacyjne), przejął po zmianach organizacyjnych w 2002 roku, Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego (OODA). Niezależnie od kontrowersji dotyczących oceny roli tych instytucji, zwłaszcza w procedurach decyzyjnych dotyczących wykonawstwa badań (zob. np.: Gediga 2011, 163–164; Kobyliński, Wysocki 2011, 44–46; Czopek, Pelisiak 2014, 424), nie ulega wątpliwości, iż sam fakt istnienia instytucji centralnej o funkcji koordynującej działania organizacyjne i dążącej do rozciągnięcia pieczy nad jakością badań wykopaliskowych na wielkich inwestycjach, należy ponad wszelką wątpliwość oceniać pozytywnie. W wyniku dyskusji i konsultacji pomiędzy centralnymi organami konserwatorskimi, inwestorami (zwłaszcza ABiEA i GDDKiA) i gremiami reprezentującymi środowisko archeologów, wypracowano wówczas rodzaj doktryny, która zakładała, iż w tym odpowiedzialnym zadaniu zadokumentowania nieodnawialnego przecież zasobu reliktywów najdawniejszej przeszłości, jedynych depozytywów pamięci o minionych dziejach, wiodącą rolę powinny odgrywać instytucje archeologiczne o wielkim potencjale naukowym i wykonawczym. Założenia miały one harmonijnie współpracować w tym dziele tak z służbami konserwatorskimi jak i z innymi podmiotami, w tym również firmami prywatnymi – komercyjnymi, świadczącymi „usługi archeologiczne”³. Przyjmowano też, że muszą one posiadać doświadczenie badawcze w regionie, w którym zlokalizowane są zagrożone zniszczeniem stanowiska. Wyrażało to powszechne przekonanie, iż tylko w ten sposób można zapewnić wysoki poziom naukowy badaniom, zgodnie z intencjami zawartymi np. w ratyfikowanej przez Polskę w 1996 roku, *Europejskiej konwencji o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawionej)*, zwanej potocznie „Konwencją Maltańską”, która w art. 3, ustęp 1b, głosi, że:

³ Doświadczenia zebrane przez Krakowski Zespół do Badań Autostrad (KZdBA), spółkę Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Muzeum Archeologicznego w Krakowie i Uniwersytetu Jagiellońskiego, powołaną do przeprowadzenia badań wykopaliskowych na małopolskim odcinku autostrady A-4 (Chochorowski i in. 2007), których plonem było m.in. rozkopanie ponad 230 ha powierzchni zabytkowej stanowisk archeologicznych (Chochorowski i in. 2015, 9), wskazują, iż decydujące znaczenie dla skutecznego przeprowadzenia tych badań, miało pozyskanie jako ich wykonawców, wielu znakomitych badaczy terenowych, działających z ramienia prywatnych podmiotów gospodarczych. Wnieśli oni zarówno wielki potencjał wykonawczy jak i różnorodność własnych doświadczeń badawczych a równocześnie zyskali wsparcie merytoryczne placówek naukowych, tak w zakresie pragmatyki prac wykopaliskowych, jak i na poziomie opracowania i publikacji wyników, w serii wydawniczej „*Via Archaeologica*”. O końcowym sukcesie tego przedsięwzięcia zdecydowało też narzucenie i konsekwentne egzekwowanie kryteriów metodycznych badań (tak w zakresie eksploracji jak i dokumentacji wykopalisk), a także zmagazynowanie i zarchiwizowanie znalezisk w własnym Ośrodku Studyjno-Archiwalnym w Branicach pod Krakowem oraz objęcie ich procedurą muzealizacji w Systemie Komputerowej Ewidencji Zbiorów Muzeum Archeologicznego w Krakowie (SKEZ MAK).

...każda Strona (konwencji) zobowiązuje się ...zapewnić, aby archeologiczne wykopaliska i poszukiwania były przeprowadzane w sposób naukowy.

Zmiana polityki wykonawczej przez głównych inwestorów (zwłaszcza GDDKiA), w postaci literalnego stosowania ustawy *Prawo zamówień publicznych z dnia 29 stycznia 2004 r.*, promującego (z czasem jako jedyne), kryterium ceny, przy równoczesnym odchodzeniu od wagi jakościowej oferty i oceny potencjału badawczego wykonawców badań, uruchomiła lawinowy proces destrukcji pierwotnej doktryny⁴. Przyczynił się do tego również brak centralnej instytucji reprezentującej wobec inwestorów interesy archeologii i zabiegającej o naukowy charakter procedur badawczych, mających na celu jak najpełniejsze zadokumentowanie wartości poznawczej zagrożonego zniszczeniem dziedzictwa archeologicznego. Zlikwidowanie OODA w 2007 roku, nawet przy włączeniu go do Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków (przekształconego później w Narodowy Instytut Dziedzictwa)⁵, oznaczało wyeliminowanie placówki mającej wpływ na proces decyzyjny w trybie przesądającym o jakości procedur badawczych jeszcze przed podjęciem samych badań. Charakter przepisów prawa i pragmatyka działania służb konserwatorskich (niezależnie od ich organizacyjnej słabości), powodują bowiem, iż istotne aspekty decydujące o poziomie stosowanych procedur badawczych, mogą być oceniane dopiero w trakcie, a najczęściej po zakończeniu badań⁶. Lansowana pierwotnie wizja „arche-

⁴ W praktyce tej abstrahowano również od specyfiki wykopaliskowego procesu badawczego (ograniczona przewidywalność charakteru ukrytej w ziemi struktury zabytkowej, czasu eksploracji, czy zasobu analiz specjalistycznych, itp.).

⁵ Początkowo w strukturze NID znajdował się Dział Archeologiczny realizujący zadania w zakresie: „wyznaczania i upowszechniania standardów ochrony i konserwacji zabytków” (Grabowski 2012, 78). Z racji usytuowania NID-u jako narodowej instytucji kultury wspomagającej politykę państwa w zakresie ochrony i zarządzania dziedzictwem kulturowym (§2 *Zarządzenia nr 32 MKiDN z dnia 23 grudnia 2010 r.*), a nie zaangażowanej w procesy decyzyjne, nie mógł on jednak wypełnić roli do jakiej – w dużej mierze skutecznie – aspirowały ORBA i OODA. Z czasem został on zresztą rozwiązany, a na jego miejsce w Dziale Ewidencji i Rejestru Zabytków, utworzono „Zespół ds. zabytków archeologicznych”.

⁶ W świetle istniejącego prawa służby konserwatorskie (WUOZ), z istotnych warunków merytorycznych na etapie wydawania zezwoleń na przeprowadzenie badań wykopaliskowych, mogą weryfikować jedynie (czego najczęściej nie stosują), uprawnienia (tj. „kwalifikacje i praktykę zawodową”) do prowadzenia takich badań i wiarygodność dokumentu „potwierdzającego gotowość muzeum lub innej jednostki organizacyjnej do przyjęcia zabytków archeologicznych odkrytych w trakcie prowadzenia badań archeologicznych i nadzorów”. Ten ostatni warunek powinien bowiem spełniać wymogi określone w art. 35, ust. 4, *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.*; przesądającym, iż: *Przekazanie zabytków archeologicznych muzeum lub innej jednostce organizacyjnej może nastąpić w przypadku, gdy jednostka ta zapewni: 1. ich trwałe przechowanie; 2. przeprowadzenie inwentaryzacji i odpowiednich prac konserwatorskich; 3. udostępnianie tych zabytków w celach naukowych.* Nie istnieją jednak procedury weryfikacji potencjału badawczego, tak

ologicznych badań autostradowych”, legła więc w gruzach pod presją „wolnego rynku” i powszechnego oferowania cen dumpingowych (bynajmniej nie tylko przez tzw. archeologię prywatną/komercyjną), a także – postawy zadowolonych z takiego obrotu sprawy – inwestorów, którzy tym chętniej sprowadzali zalecane prawem badania wykopaliskowe do prac technicznych – ziemnych! (Gediga 2011, 167). Dramatyzm tej sytuacji najlepiej ilustruje determinacja części środowiska archeologów na czele z prof. dr. hab. Sylwestrem Czopkiem, którzy w 2015 roku zwrócili się do Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego, z apelem o formalne potwierdzenie, że archeologia jest dyscypliną naukową, co zresztą w sposób oczywisty wynika z *Rozporządzenia MNiSzW z dnia 8 sierpnia 2011 r., w sprawie obszarów wiedzy, dziedzin nauki i sztuki oraz dyscyplin naukowych i artystycznych*. Niestety, znaczna część tegoż środowiska (w tym również wybitnych badaczy), nie tylko akceptuje formy działalności „archeologii komercyjnej”, ale bierze w nich udział, przyjmując na siebie m.in. odpowiedzialność za takie zjawiska, jak np.: pośpieszny, „techniczny” charakter prac wykopaliskowych wykonywanych w dużej mierze przy użyciu sprzętu mechanicznego, niski poziom czy całkowity brak opracowań wyników badań, czy znikanie znalezisk archeologicznych uzyskanych w trakcie wykopalisk w przysłowiowej „czarnej dziurze”, tj. deponowanie ich w nieznanym środowisku naukowemu miejscach (nawet w prywatnych budynkach), o standardach niezgodnych z obowiązującym prawem. Pod presją komercji i rywalizacji o zlecenia w trybie wolnorynkowym, ujawniła się więc nie tylko erozja zasad postępowania metodycznego zgodnych z kanonem badań naukowych, ale też zanik etosu zawodowego i poczucia misji, aż po jawne ignorowanie norm prawnych, w tym odpowiedzialności za dalsze losy ujawnianego dziedzictwa archeologicznego będącego własnością Skarbu Państwa.

Archeologiczne badania wykopaliskowe na inwestycjach „liniowych” stały się więc najbardziej ważkim, ale też poniekąd traumatycznym doświadczeniem polskiej archeologii w ostatnich czasach. Niewątpliwie nadchodzi czas oceny tych dokonań i zachowań, czego dość liczne przejawy są już dostrzegalne, choćby w piśmiennictwie (np.: Chochorowski i in. 2015, 7–10; Czopek, Pelisiak 2014, 423–434; Gediga 2007, 7–16; 2011, 163–169; Kobyliński, Wysocki 2011, 39–54;). Znamienny jest fakt, iż obserwowane zjawiska ujawniają również zanik poczucia więzi środowiskowych i wspól-

naukowego jak i wykonawczego do przeprowadzenia takich badań. Słabością prawa jest też definicja „badań archeologicznych” zawarta w art. 3, ust. 11 *Ustawy*, określająca, iż są to: „działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego”. Brak ustawowego sformułowania również potrzeby „opracowania” (nie mówiąc już o upublicznieniu), wyników badań powoduje, iż podmioty prowadzące badania wyłącznie z pobudek komercyjnych (a niekiedy wręcz nie respektujące zasad etyki zawodowej), nie są zainteresowane przeznaczeniem środków na ten etap procesu badawczego. To ułatwia zadanie inwestorom promującym postulat wydobycia zabytków i usunięcia ich z terenu przeznaczonego pod inwestycję, wręcz w trybie „robót ziemnych”.

noty interesów korporacyjnych. Odczuwa się też jakby swoiste zerwanie tradycji podejmowania zbiorowego wysiłku w realizacji wielkich zadań badawczych obejmujących całe środowisko. Do takich niewątpliwie należała konsekwentna realizacja programu AZP mobilizująca i aktywizująca badawczo, na różnych poziomach zaangażowania, zdecydowaną większość archeologów. Niezależnie od aktualnego stanu realizacji tego programu, wymagającego kontynuacji na kolejnych szczeblach doskonalenia metodyki postępowania badawczego, wystawia on chlubne świadectwo polskiej archeologii w skali europejskiej. Nie sposób nie wspomnieć tu o „badaniach milenijnych”, które (znów abstrahując od podnoszonych wielokrotnych w przeszłości ich niedostatków i kontrowersji wokół oceny intencji – np. Noszczak 2002), były dla sporej części pokolenia ówczesnych archeologów – i nie tylko, wyjątkową okazją do mobilizacji wokół wspólnych celów badawczych⁷. Innym przykładem podjęcia na wielką skalę zadania badawczego, wprawdzie lokalnym ale o silnej symbolicznej wymowie i społecznym wydzwiku, były ratownicze badania wykopaliskowe przy budowie Nowej Huty w pierwszej połowie lat 50. XX wieku. Prowadzone pod presją czasu niekiedy wręcz w dramatycznie trudnych warunkach, stanowiły ważny element „heroicznego” dorobku części pokolenia powojennych archeologów, dobrze zapisany choćby w zasobach zabytków archeologicznych przechowywanych w Muzeum Archeologicznym w Krakowie, o kapitalnym – ciągle jeszcze wykorzystywanym – potencjale poznawczym. Niewątpliwie, godnym przypomnienia i podziwu przykładem poczucia wspólnoty i wypełnienia misji, jest dzieło powołania 22 lutego 1920 roku, na bazie *Dekretu Rady Regencyjnej z dnia 31 października 1918 r.*, Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych. Tworzenie struktury służb konserwatorskich, przełamujących bariery dawnych podziałów i różnic kulturowych, odbywało się przecież w warunkach płonących jeszcze granic odradzającego się państwa.

⁷ Niezależnie od wielkiej wagi tej idei, jej realizacja budziła różne emocje i kontrowersje na różnych poziomach aktywności organizacyjno-badawczej archeologów. Przykładem jednej z takich opinii dotyczących tej sprawy może być *passus* z listu docenta Gabriela Leńczyka, pisanego do profesora Tadeusza Sulimirskiego 25 listopada 1957 roku: *Zostało zorganizowane po wojnie (w 1949 r. – przyp. J. Ch.) Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego, podjęto jakiś plan, zaczęto rozumniej pracować, cieszyłem się, przeprowadziłem początkowe badania na Wawelu, potem szersze badania w Tyńcu na terenie klasztoru i na Grodzisku i to było wszystko w woj. krakowskim, bo znakomitą większość kredytów zdobył Poznań dla prac na ziemiach zachodnich. Po stworzeniu Polskiej Akademii Nauk i powstaniu w jej tonie Instytutu Hist.(orii) Kult.(ury) Materialnej, który objął prace Kierownictwa Badań, planowość zanikła. Dziś nie wiem jaki cel postawił sobie Instytut, jakie zagadnienia chce rozwiązywać.*

Izydor Kopernicki jako prekursor programów badań archeologicznych na inwestycjach liniowych

Warto też może przy tej okazji przypomnieć jeszcze jedną, mało znaną w historii polskiej archeologii, ideę wdrożenia bodaj pierwszego programu badań archeologicznych, odwołującego się do aktywności szerszych kręgów społecznych, reprezentujących zresztą nie tylko środowiska naukowe. Miał on bowiem w dodatku wszelkie znamiona przedsięwzięcia, które dziś można by zakwalifikować jako „badania archeologiczne na inwestycjach liniowych”. Epizod ten wiąże się z krakowskim środowiskiem i początkami działalności Komisji Archeologicznej Akademii Umiejętności, powołanej z inicjatywy jednego z „ojców” polskiej archeologii – profesora UJ i twórcy pierwszej uniwersyteckiej Katedry Archeologii – Józefa Łepkowskiego. To bowiem na jednym z pierwszych posiedzeń tej Komisji, 14 marca 1874 roku, Izydor Kopernicki antropolog i prehistoryk⁸, zainspirowany wynikami prac kongresu antropologii i archeologii prehistorycznej w Brukseli w 1872 roku, wystąpił z projektem wielkich badań nad prehistorią naszego kraju. Dotykał on zagadnień właściwie nie poruszanych dotąd przez krakowskich archeologów i starożytników skupionych na historycznych aspektach interpretacji materialnych „starożytności”. Miał bowiem dostarczyć odpowiedzi na uniwersalne pytania dotyczące miejsca człowieka w świecie już od momentu jego pojawienia się jako gatunku. Kopernicki stawiał bowiem pytania, które mało nurtowały dotąd starożytników, np: jakie obszary geograficzne objęte były zasiedleniem w poszczególnych okresach prehistorii, jakie były formy adaptacji człowieka do warunków środowiskowych, jak wyglądali dawni ludzie, jak mieszkali i jakie były rasowe oraz społeczne relacje ówczesnych mieszkańców ziem polskich z innymi populacjami europejskimi. W opublikowanej wersji tego programu czytamy bowiem:

...kraj nasz nie samymi tylko zwierzęty był zaludniony w epoce 4-rzędnej. Dokładniejszej zaś wiedzy nie mamy o tym, jakie okolice naszej ziemi były wówczas więcej zaludnione? jak prawdopodobnie wyglądali owcześni mieszkańcy? gdzie mieszkali? jak sobie radzili wśród otaczających ich warunków bytu wewnętrznych? jakie były ich obyczaje i rodzaj życia? na koniec w jakim stosunku rasowym

⁸ Izydor Kopernicki (1825–1891) – lekarz i antropolog; po studiach w zakresie medycyny na Uniwersytecie Kijowskim, pracy w charakterze lekarza wojskowego m.in. w czasie wojny krymskiej, udziale w powstaniu styczniowym, studiach w zakresie antropologii, anatomii i fizjologii w Collège de France i Jardin des Plantes w Paryżu – został z placówki na uniwersytecie w Bukareszcie (gdzie zorganizował gabinet anatomiczny), zaproszony w 1871 roku do Krakowa przez Józefa Majera, prezesa Akademii Umiejętności. Tu podejmuje niezwykle aktywną działalność na Uniwersytecie Jagiellońskim, gdzie od 1856 roku Józef Majer prowadzi już wykłady z antropologii, a także blisko współpracuje z Majerem na etapie tworzenia komisji Akademii Umiejętności, zwłaszcza na styku antropologii z aktywnością krakowskich archeologów i starożytników. Kopernicki ciągle zresztą rozwijał swój warsztat naukowy podejmując również aktywne badania w zakresie archeologii, etnografii i etnologii, a także językoznawstwa.

i społecznym zostawali oni do współczesnych mieszkańców ościennych i dalszych krain Europy? Wszystko to są dla nas kwestie całkiem otwarte, a doniosłości tak niezmiernej dla opracowywanej dziś na całym świecie i olbrzymimi krokami postępującej wiedzy o człowieku, że zasługują najzupełniej dopominają się usilnie o szczególną uwagę w naszej Akademii umiejętności (Kopernicki 1874, LXXI).

To właśnie przy tej okazji Izidor Kopernicki okazał się też prekursorem wdrożenia „nadzoru i badań archeologicznych” przy realizacji wielkich inwestycji, w tym zwanych dzisiaj „liniowymi”. Z protokołu spisane go przez sekretarza Komisji Piotra Umińskiego dowiadujemy się bowiem, że:

Co do poszukiwań w pokładach geologicznych czwartorzędnych Dr Kopernicki zwracał uwagę na najpomyślniejszą ku temu zrzeczność, jaka się naporęcza, przy obszernych rozkopach dokonywanych pod budowę nowych gościńców i dróg żelaznych. Dla należytego skorzystania z takich robót publicznych w ogólności – a w szczególności z mających się wkrótce rozpocząć rozkopów pod kolej Tarnowsko-Leluchowską⁹ – sprawozdawca proponuje: aby Kommissyja archeologiczna w porozumieniu z fizjograficzną wyznaczyły znawców, którzy z polecenia Akademii i za wstawieniem się jej Zarządu uzyskaliby pozwolenie przejrzenia planów niwelacyjnych mających się budować kolei żelaznych. Następnie oznaczywszy miejsca zasługujące na zbadanie pod względem geologicznym i paleoantropologicznym, aby sobie zapewnili możność należytego wyzyskania naukowego mających się dokonywać rozkopów, a to albo sami we właściwym czasie będąc przytomni przy takowych, albo zobowiązawszy inżynierów kierujących robotami, do przesłania Komissyji przypadkowo odkrytych wykopalisk.

Dalsze losy programu badań prehistorycznych w ujęciu proponowanym przez Kopernickiego, wiążą się z działalnością Komisji Antropologicznej AU, kierowanej przez prezesa Akademii Józefa Majera. Nic nie wskazuje wprawdzie na to by inicjatywa Kopernickiego w tym zakresie przyniosła jakieś ważne wyniki naukowe¹⁰. Komisja Antropologiczna podjęła jednak niewątpliwie w tej sprawie zabiegi administracyjne. Według protokołu z jej szóstego posiedzenia w dniu 13 stycznia 1875 roku:

Sekcyjja archeologiczno-antropologiczna ...wygotowuje stosowne odezwy do władz rządowych i dyrekcji kolejowych, celem zyskania od nich również wiadomości w związku z jej badaniem będących jak i samych przedmiotów zadaniu temu odpowiednich¹¹.

⁹ Odcinek kolei z Tarnowa przez Tuchów, Stróże i Nowy Sącz do Leluchowa o długości 145,7 km, którego budowę zaplanowano jeszcze w 1854 roku, ale rozpoczęto dopiero na podstawie decyzji parlamentu z 22.04.1873 r., podpisanej przez cesarza Franciszka Józefa 28 lipca tegoż roku. Pierwsze prace budowlane ruszyły 28.07.1873 r., zaś otwarcie nastąpiło 18 sierpnia 1876 r. w 46. urodziny Najjaśniejszego Pana.

¹⁰ W zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie (spadkobiercy Muzeum Archeologicznego AU), brak jest zasadniczo znalezisk, których pozyskanie mogło by być bezpośrednim rezultatem tej akcji.

¹¹ Archiwum Nauki PAU i PAN, Protokoły z posiedzeń Komisji Antropologicznej AU, sygn.: PAU WIII-46, k.

Badania prehistoryczne podjęte przez Komisję Antropologiczną AU z inicjatywy Izydora Kopernickiego i prowadzone od 1879 roku (Ossowski 1880, 35–56), pod czujnym patronatem samego prezesa AU Jozefa Majera, głównie przez Godfryda Ossowskiego, objęły ostatecznie przede wszystkim jaskinie podkrakowskie i ojcowskie Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Jednak idea Izydora Kopernickiego połączenia prospekcji archeologicznej z pracami inwestycyjnymi realizowanymi w wielkiej skali terytorialnej, jako szansa na wzbogacenie zasobu źródeł i wiedzy o starożytnej przeszłości, jest godna odnotowania w dorobku polskich tradycji dotyczących ochrony archeologicznego dziedzictwa kulturowego. To wartość i świadomość pięknych tradycji polskiego wkładu w rozwój archeologii, pozwala wierzyć, iż środowisko archeologów w naszym kraju nie może poddać się procesowi autodestrukcji. Inaczej straci bowiem zdolność uczestnictwa w europejskim procesie przywracania pamięci o najdawniejszej przeszłości, dla budowania własnej i wspólnej – europejskiej tożsamości kulturowej.